

KORNAI JÁNOS

A hiánygazdaság felszámolása

Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata

Magyarországon a hiánygazdaság felszámolása alapján véve végbement. Tanulmányom úgy tekinthető, mint az 1980-ban írott *A hiány* című könyvem epilógusa. Mérési módszereket vezet be annak számszerűsítésére, hogy hol tart a hiánygazdaság megszűntetése, majd rátér a változás okozati elemzésére.

Elterjedtek szimplifikáló nézetek, amelyek a hiányok enyhülését, illetve az általános krónikus hiánygazdaság felszámolását egyetlen tényezővel kívánják megmagyarázni. Például azzal, hogy megfelelő irányban változtak a relatív árak, vagy azzal, hogy restriktív volt a monetáris politika. Ezzel szemben a tanulmány soktényezős magyarázó elméletet fejt ki s egy „kauzális láncot” mutat be, amelyben mélyebb és felszínebb jellegű magyarázó tényezők egymáshoz kapcsolódva írják le az ok-okozati összefüggéseket. Elemzi, hogy a hiánygazdaság megszűnése mennyiben magyarázható a politikai fordulattal, a tulajdonviszonyok változásával, az intézményi rendszer transzformációjával, a kereslet „elszaladását” előidéző tényezők kiküszöbölésével és a monetáris politikával.

A továbbiakban azt vizsgálja, miért megy végbe párhuzamosan az áruhiány és a munkaerőhiány megszűnése, s nyomában a munkanélküliség kialakulása.

A tanulmány utolsó része értékeli a változást, amelynek voltak kedvező hatásai (hozzájárul a fogyasztói jólét növeléséhez, hatékonyabbá teszi a termelést), de amelynek árnyoldalai is érzékelhetőek, elsősorban a munkaerőpiacon. Ellentmondásosak a disztributív következmények. Noha meggyőződésem szerint a kedvező hatások dominálnak, a közvélemény könnyen elfelejti a hiánygazdaság okozta bajokat, és kevesebbre értékeli a hiány megszűnésének vívmányát.*

---

* Mindenekelőtt szeretném megköszönni állandó munkatársam, *Kovács Mária* odaadó segítségét. Hálás vagyok mindazoknak, akik a tanulmány első változataihoz hozzászóltak; külön is kiemelem *Francis Bator*, *Dániel Zsuzsa*, *Gábor R. István*, *Gács János*, *Köllő János*, *Lackó Mária*, *John Litwack*, *Gérard Roland*, *Simonovits András*, *David Stark*, *Szabó Katalin* és *Várhegyi Éva* értékes tanácsait. Kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank és a Collegium Budapest támogatta, amiért ezen a helyen is szeretném kifejezni köszönetemet.

A klasszikus szocialista rendszer egyik legjellegzetesebb vonása a hiánygazdaság. „Egy gazdasági rendszer akkor hiánygazdaság, ha együttesen fennállnak a következő feltételek: 1. a hiányjelenségek általánosak, azaz a gazdaság minden szférájában (a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, a termelőeszközök és ezek sorában a beruházási javak, a munkaerő, az export- és importtermékek, valamint a nemzetközi fizetési eszközök szférájában) mutatkoznak, 2. gyakoriak, s nem csak kivételképpen, szórva nyosan lépnek fel, 3. intenzívek, igen erősen érzetik hatásukat a gazdaság szereplőinek viselkedésére és környezetére, a gazdasági folyamatok tulajdonságaira és eredményeire, és végül 4. krónikusak, nemcsak átmenetileg fordulnak elő, hanem állandó jelleggel érvényesülnek.” (Kornai [1993a] 260. o.) Az áttérés a kapitalista piacgazdaságra magával hozza a hiánygazdaság felszámolását.

Tanulmányom két síkon foglalkozik a problémával. Az egyik az általános elemzés síkján, amely elvonatkoztat az országonként eltérő, konkrét történelmi helyzettől. A másik sík: a magyar fejlődés vizsgálata. Ez szolgál az általános mondanivaló illusztrációjául. Legfeljebb néhol lesz utalás más országok helyzetére, de nem vállalkozom átfogó, országok közötti összehasonlító elemzésre. A tanulmány váltakozva mozog hol az általános, hol a magyarországi síkon.

E kutatás szerves folytatása a hiánnyal foglalkozó korábbi munkáimnak, amely *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* ([1957] IV. fejezet) című könyvvel kezdődött, majd a *A hiány* [1980] című könyvben kapott első összegzést, és amelyek átfogó összefoglalására vállalkozott *A szocialista rendszer* [1993a] című könyvem. A tanulmány megírásakor feltételeztem, hogy az olvasó járatos a hiánygazdaság irodalmában, és ismeri az abban használatos fogalmakat.¹

Az elmúlt másfél évtizedben széles körű vita bontakozott ki a szocialista rendszerben mutatkozó hiányjelenségekről. Vita folyt a fogalmi apparátusról, a hiány méréséről és legfőképpen a hiány okairól. Az itt következő tanulmány nem vállalkozik e kérdéskör elméletörténeti feldolgozására, sem pedig annak tisztázására, hogy az azóta végbement történeti fejlődés mely álláspontokat milyen mértékben igazolt vagy cáfolt. Saját gondolataim sok változáson mentek keresztül, amióta csak foglalkozni kezdtem a témával. Amit másoktól tanultam, azt igyekeztem felhasználni saját gondolataim revíziójához és továbbfejlesztéséhez, és ezzel együtt egy szintézis kidolgozásához.² A szintetizálási törekvés jegyében fogalmaztam *A szocialista rendszer* című könyvemnek a hiánnyal foglalkozó fejezeteit a szocialista gazdaságra vonatkozóan, és ugyanebben a szellemben fogant a jelen tanulmány is, amely a posztoszocialista gazdaság jelenével és jövőjével foglalkozik.

Számos szerző tanulmányozza a hiánygazdaság felszámolását a posztoszocialista átmenet idején. Legtöbbjüknél nem ez a vizsgálat fő tárgya, de egyebek között ezt a

¹ A korábban szerzett ismeretek felfrissítésére és a hiányról szóló viták összefoglaló áttekintésére a következő munkákat ajánlom az olvasó figyelmébe: Kornai János [1993a] 11., 12., és 15. fejezet, Hare [1989] és Brabant [1990].

² Sokat merítettem már *A hiány* megírásakor is korábbi művekből. Az ezekre vonatkozó hivatkozások megtalálhatók a következő munkáimban: *A hiány* ([1980] 45–46., 146. o.) és *A szocialista rendszer* ([1993a] 255–256. o.).

Ezen a helyen arra kell szorítkoznom, hogy betűrendben felsoroljam mindazok neveit, akik a témakörben 1980 óta részt vettek az elméleti tisztázásban, és akiktől sokat tanultam: a magyar kutatók közül Bauer Tamás, Chikán Attila, Dániel Zsuzsa, Gács János, Kapitány Zsuzsa, Lackó Mária, Martos Béla, Simon András, Simonovits András, Soós K. Attila, Szabó Judit, továbbá a külföldi kutatók közül J. P. Benassy, R. J. Barro, J. P. Burkett, W. Charemza, C. Davis, S. M. Goldfeld, S. Gomulka, I. Grosfeld, H. I. Grossman, P. Hare, D. M. Nuti, R. Portes, R. E. Quandt, J. W. Weibull és D. Winter. A felsoroltak számos tanulmányt publikáltak, de a rövideg kedvéért azok, akikre más helyen nem hivatkozik a jelen tanulmány, csupán egy-egy reprezentatív publikációval szerepelnek a hivatkozások jegyzékében.

kérdést is érintik. Külön is kiemelem *D. K. Rosati* [1993], *A. Berg és J. Sachs* [1992], *K. Laski és szerzőtársai* [1993] és *R. Zukowski* [1993] tanulmányait, amelyek gondolatébresztően hatottak a jelen munkámra.

A tanulmány első fejezete a hiánygazdaság felszámolásának jelenségeit írja le. A második fejezet tárgya az okozati elemzés. Az ezt követő fejezet a hiány felszámolása és a munkaerőpiac állapota közötti kapcsolattal foglalkozik. Végül az utolsó fejezet értékeli a változásokat.

A változások jelenségei

E fejezetnek kettős célja van. Az első cél: szemléltetni szeretném, hogy miként figyelhetjük meg és mérhetjük a hiánygazdaság felszámolásának folyamatát.³ Ez annál is inkább fontos, mert a tanulmány a továbbiakban azt fogja sugalmazni: a folyamat szorosan összefügg a rendszerváltással. Amikor tehát megállapítjuk, hogy valamely ország hol tart a hiánygazdaság felszámolásában, egyúttal a rendszerváltás előrehaladásáról is fontos információkat nyerünk.

A fejezet második célja: bemutatni a konkrét magyar változásokat a jelenségek szintjén, ahogyan azok a termékek és szolgáltatások vevői számára érzékelhetőek.

Termelési javak

A krónikus hiánygazdaság egyik jellegzetessége, hogy a termelésben gyakran okoz zavart, fennakadást, sőt sokszor súlyos kárt egyes inputok (anyagok, félkész termékek, alkatrészek, felszerelések vagy munkaerő) hiánya. A termelő gyakran hajt végre kényszerhelyettesítést; esetleg hosszabb-rövidebb ideig szünetel a termelés valamely, pillanatnyilag pótolhatatlan input hiánya miatt. A pillanatnyi és rövid távú alkalmazkodási folyamatokban a hiányjelenségek jelentik a termelés növelésének leggyakoribb korlátait, nem pedig az értékesítés esetleges nehézségei.

Az érett piacgazdaságban a helyzet fordított. Szórványosan ott is gondot okozhat az inputok beszerzése, de a termelést sokkal gyakrabban és tartósabban korlátozza a megrendelések hiánya, az értékesítés nehézsége. Ezt a jelenséget szem előtt tartva neveztem el az előbbi *erőforrás-korlátos*, utóbbit pedig *keresletkorlátos* rendszernek.⁴ Az esetek egy részében nem maga a fizikai erőforrás az effektív korlát, hanem az a mennyiség, amelyet ebből kínálatként a felhasználó rendelkezésére bocsátanak. Ezért többé-kevésbé szinonimaként használható a *kínálatkorlátos versus keresletkorlátos rendszer* fogalompár is. Valóságos gazdaságokban sohasem áll fenn az egyik vagy a másik tiszta eset; mikroszinten mindig fellelhető korlátként akár a kínálati, akár a keresleti oldal. A rendszerek szembeállításakor elegendő azt tisztázni: melyik oldalnak van *domináns* szerepe a termelés korlátozásában.⁵

³ A szemléltetés kifejezés arra utal, hogy a megfigyelésre és mérésre vonatkozólag nem ígerek teljes és átfogó módszertant. Csupán néhány illusztrációt közlök gyakorlatilag alkalmazható és hatékony megfigyelési, illetve mérési módszerekre.

⁴ A fogalompárt 1978-as tanulmányomban publikáltam először. Irodalmi előzményeiről lásd *Kornai* [1993a] 317. o.

⁵ A fenti dichotómia a termelés *pillanatnyi* növelésének effektív korlátait tartja szem előtt. Más kérdés, hogy milyen tényezők határozzák meg *hosszú távon* az erőforrások allokációját, valamint a termelés volumenét és összetételét, s ebben milyen szerepet játszik a keresleti és a kínálati oldal. Tanulmányom ez utóbbival nem foglalkozik.

A reformszocializmus, majd a posztszocialista átmenet során a gazdaság elmozdul, majd átbillen az erőforrás-korlátos (kinálatkorlátos) rezsimből a keresletkorlátos rezsimbe. Magyarországon ez a folyamat alapján véve végbement, amint azt az 1. táblázat szemlélteti. Az inputkorlátok szerepe jelentéktelenre zsugorodott, és a keresleti korlátok erősen megnőtt; a termelés tehát már nem a hiánygazdaság évtizedeken át megszokott feltételei közepette folyik.

1. táblázat

A termelést hátráltató tényezők Magyarországon
(százalék)

Negyedév	Elégtelen kereslet	Munkaerő hiánya	Elégtelen kínálat			Finanszírozási problémák
			hazai eredetű	rubel-területről importált	dollár-területről importált	
anyagokból és alkatrészekből						
1987. 1.	26,0	22,2	41,2		42,6	31,2
2.	27,4	23,7	42,3		46,7	24,3
3.	21,3	24,1	46,6		50,4	22,1
4.	24,1	15,8	39,4		41,8	20,4
1988. 1.	28,0	15,7	50,0	16,6	32,8	32,7
2.	28,3	24,7	44,1	17,2	35,3	36,4
3.	27,3	23,0	45,3	18,2	64,0	35,0
4.	30,7	19,3	38,5	14,9	22,4	40,1
1989. 1.	38,0	21,5	37,6	14,4	17,9	49,6
2.	40,1	22,0	28,7	11,0	11,8	46,1
3.	40,4	21,9	27,5	10,3	8,9	46,8
4.	51,2	13,4	21,4	8,0	6,3	49,4
1990. 1.	51,3	12,1	13,8	5,8	3,9	57,8
2.	56,1	13,9	13,0	3,4	2,2	45,2
3.	51,0	10,3	15,3	4,6	5,2	51,9
4.	54,5	4,3	11,3	3,2	3,7	48,7
1991. 1.	60,6	4,3	9,4	2,3	2,6	53,2
2.	70,1	4,0	7,1	1,5	2,4	54,1
3.	66,8	3,3	6,2	1,2	2,0	52,7
4.	65,9	3,0	7,2	0,5	1,0	47,3
1992. 1.	65,1	3,3	5,8	0,3	1,0	51,0
2.	62,2	7,4	5,9	0,7	1,5	45,9
3.	56,1	4,4	10,6	1,7	3,1	47,8
4.	54,5	4,8	8,7	0,7	2,3	42,9
1993. 1.	57,7	2,2	6,1		1,3	45,5
2.	66,3	3,0	8,1		3,3	47,2
3.	67,9	3,7	7,5		3,1	48,6
4.	62,5	4,3	9,4		2,4	47,3

Megjegyzés: A felmérés módszerét a német IFO kutatóintézet dolgozta ki, és az számos más országban használatos. A válaszadókat arra kéri, hogy sorolják fel a termelést akadályozó tényezőket. Minden válaszadó annyi tényezőt említhet, amennyit akar. Az adatok a tényezők relatív előfordulását jelzik, százalékban. (Például 1987 1. negyedévében 100 válaszadó közül 26 említette az elégtelen keresletet, más tényezők említése mellett.) A megkérdezettek olyan termelést akadályozó tényezőket is megneveztek, amelyek nem szerepelnek a táblázatban. A rubel-terület a volt KGST-tagországokat foglalja magában. A felmérés 1987-ben és 1993-ban nem különítette el a rubel- és a dollárterületről származó importot; ezekben az években az adatok a teljes anyag- és alkatrészimportra vonatkoznak.

Forrás: Kopint-Datorg [1994].

Az 1. táblázat tanúsága szerint a változás nem hirtelen, hanem lépésről lépésre, fokozatosan ment végbe.

Annak szemléltetésére, hogy a szocialista és a posztszocialista gazdaság számos szakértője hasonló gondolati keretben értelmezi a változást, néhány idézetet közlök. Csehszlovákiáról, ahol az átbillenés igen gyorsan zajlott le, ezt írja Růžena Vintrová:

„Nem várt sebességgel váltott át a predominánsan »kínálatkorlátozott« csehszlovák hiánygazdaság olyan gazdasággá, amely egészében véve »keresletkorlátozott«, noha számos strukturális hiány még fennmaradt a merevségek folytán, és új hiányok is keletkeztek. De szinte egyik napról a másikra az eladások hiánya vált fő problémává.” (Vintrová [1993] 84. o.) Dariusz K. Rosati a lengyelországi változó makroökonómiai feltételekről a következőket állapítja meg: ezek „...mind tünetei annak, hogy a Kornai típusú, kínálatkorlátozott gazdaság átalakul Keynes típusú, keresletkorlátozott gazdasággá”. (Rosati [1993] 251. o.) Ugyancsak Lengyelországról állapítja meg Ryszard Zukowski a kereslet és a kínálat elmozdulásainak leírása után: „Ily módon a kínálatkorlátozott rendszer átalakult keresletkorlátozottá.” (Zukowski [1993] 1175. o.)

Erőforrás-korlátozott (kínálatkorlátozott) rendszerben a termelő bizonytalanul érzi az input beszerzését, és ezért halmozási tendencia alakul ki. Elsősorban a vállalati beszerzések oldalán gyűlnek fel a készletek, míg a krónikus hiány következtében könnyű az eladás, és ezért az értékesítési oldalon aránylag kicsi a készlet. Keresletkorlátozott rendszerben fordított a helyzet, mivel a beszerzés könnyű, az értékesítés pedig nehéz. E gondolatmenet értelmében az input- és outputkészletek aránya jól szemlélteti, hogy melyik oldal dominál a termelés korlátozásában. A 2. táblázat nemzetközi adatokat közöl összehasonlításként, és bemutatja a magyarországi változást. Igen lényeges eltolódás ment végbe a kétféle készlet arányában, bár az még nem érte el az érett piactudományra jellemző arányt.⁶ Mindazonáltal ez a sokatmondó mutatószám is jelzi, hogy Magyarország megtette az út nagyobb részét a termelésben mutatkozó hiánygazdaság felszámolása felé.

A változás itt is fokozatos; figyelemre méltó azonban az arányok eltolódásának gyorsulása a legutóbbi években.

2. táblázat

Az input- és outputkészletek aránya a feldolgozóiparban

Ország	Inputkészlet/outputkészlet						
	1981–1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
<i>Kapitalista országok</i>							
Ausztria	1,06	1,13	1,15	1,27	1,32	–	–
Egyesült Államok	1,02	1,02	1,04	1,05	1,03	0,99	–
Finnország	1,92	1,60	1,72	1,76	1,75	1,45	–
Japán	1,09	0,71	0,71	0,72	0,74	–	–
Kanada	0,92	1,04	–	1,12	1,05	–	–
Portugália	1,66	1,31	1,53	–	–	–	–
<i>Magyarország</i>	<i>6,10</i>	–	–	<i>5,16</i>	<i>4,65</i>	<i>3,50</i>	<i>2,67</i>

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette a United Nations [1992] és Chikán [1994] kiadvány alapján.

Fogyasztási javak

Ha a volt Szovjetunió utódországairól, Lengyelországról vagy Romániáról szólna a tanulmányom, akkor fel kellene idézni és számszerűen is jellemezni kellene azt a néhány évvel ezelőtti állapotot, amikor még súlyos hiány mutatkozott alapvető

⁶ A félreértések elkerülésére hangsúlyozom: nem azt vizsgálom, hogy mekkora az összes készlet aránya az összes termeléshez képest. Ez is igen fontos jelzőszám. Erzékeltem a termelés és a forgalom hatékonyságát, a koordináció nehézségét vagy zavartalanosságát. Ebben a tekintetben a kelet-európai posztoszocialista gazdaságok még elég gyengén állnak. Ez azonban más kérdés. A jelen tanulmány tárgya a hiánygazdaság felszámolása, és ennek jellemzéséhez nem a készlet/termelés arányt, hanem a készlet *belső összetételét*, az inputkészlet/outputkészlet arányt kell szem előtt tartanunk.

élelmiszerekben, tüzelőben vagy más nélkülözhetetlen fogyasztási cikkekben. Az akkori súlyos hiányhelyzetet kellene összehasonlítani a mai állapottal. Magyarországon már jóval korábban, a hetvenes években megszűntek ezek a leggyötrőbb hiányok. A fogyasztási javak és szolgáltatások szférájában is – akárcsak a termelési javakéban – fokozatosan haladt előre a hiánygazdaság felszámolása. Mind több terméknel, termékcsoportnál vagy egész szektorokban lettek egyre ritkábbak, illetve érvényesültek mind kevésbé intenzíven a különböző hiányjelenségek. A korábban hosszú sorban állással megszerezhető cikkeknel rövidebbé váltak, majd megszűntek a sorok. Ritkábban került sor kényszerhelyettesítésre, és gyakoribbá vált az az eset, amikor a vevő az eredeti szándékának megfelelő terméket vagy szolgáltatást nehézség nélkül megkapja.

A 3. táblázat nemzetközi összehasonlítást mutat be, kikérdezéssel szerzett adatok alapján. Mint látható, a vizsgált posztszocialista országok közül egyedül Lengyelország és Magyarország lakosságáról mondhatjuk el: a legtöbb fogyasztó életét immár nem keseríti meg a gyakori és hosszan tartó sorban állás.

3. táblázat

Sorban állás posztszocialista országokban

Ország	A naponta egy óránál többet sorban állók aránya a megkérdezettek százalékában	
	1991	1992
Bulgária	42	23
Csehország	39	33
Szlovákia	34	36
Lengyelország	22	9
Magyarország	10	9
Románia	45	29

Forrás: Rose–Haerpfer [1993] 19. o.

Megjegyzés: A New Democracies Barometer elnevezésű kutatás keretében végzett rendszeres nemzetközi közvélemény-kutatás során a megkérdezetteknek a következő kérdést tették fel: „Ön vagy bármely családtagja egy óránál többet tölt-e naponként sorban állással?” A táblázatban szereplő számok az igenlő válaszok relatív gyakoriságát adják meg.

Példaként három árucsoportot említék, amelyek Magyarországon sokáig a hiánygazdaság utóvédállásai voltak. Az egyik az autópiac. A 4. táblázat bemutatja az autóért való sorban állás fő adatait. A táblázat 1992-ben végződik; azóta nincsen hiány okozta sorban állás.⁷ Ellenkezőleg, az autókereskedőknek jelentős eladatlan készleteik vannak.

A második árucsoport az elektronikával, informatikával és telekommunikációval összefüggő termékek köre. A nyolcvanas években igen szűkös volt az állami külkereskedelem által behozott, illetve az állami vállalatok által gyártott termékek kínálata; súlyos volt a hiány, amelyet csupán a féllegális vagy teljesen illegális behozatal enyhített. A behozatalt egy későbbi időszakban felpörgette az úgynevezett bevásárlóturizmus, amely a többi között ezeknek a termékeknek az importjára összpontosult. Ma már a magyarországi kínálat bőséges; az eladók értékesítési gondokkal küzdenek.

⁷ Érett piacgazdaságban is esetleg hetekig kell várni az autó szállítására, ha a vevő nem raktárról vásárol, hanem speciális kívánságai vannak különböző minőségi paraméterek (szín, felszerelés stb.) konkrét konfigurációját illetően. Ennek a várakozási időnek a hossza azonban kizárólag szervezési és műszaki tényezőktől függ, és nem tekinthető hiányjelenségnek. Ilyesféle „műszaki-szervezési várakozási idő” természetesen Magyarországon is van.

4. táblázat

Sorban állás új személygépkocsikért Magyarországon

Év	Sorban állás nélkül értékesített gépkocsik aránya	Sorban állás után értékesített gépkocsik aránya	Várakozási idő (év)
1982	21,5	78,5	2,6
1983	25,3	74,7	2,4
1984	23,6	76,4	2,1
1985	24,4	75,6	1,9
1986	22,5	77,5	2,0
1987	24,5	75,5	1,9
1988	23,2	76,8	2,3
1989	42,7	57,3	2,9
1990	52,3	47,7	2,3
1991	93,8	6,2	1,2
1992	100,0	0,0	–

Forrás: A táblázatot *Kapitány Zsuzsa* állította össze, a következő források alapján: 1982–1988: *Kapitány Zsuzsa* [1989], 593. és 595. o.; 1989–1992: *Kapitány Zsuzsa* [1993], 45. és 46. o.

A harmadik példa a lakásszektor, amelyről nem csupán az életszínvonalra gyakorolt rendkívüli hatása miatt érdemes szólni, hanem azért is, mert példáján több fontos fogalmat és összefüggést világíthatunk meg.

Gyakran összekevernek néhány egymástól logikailag elválasztandó jelenséget. Az egyik a *lakáshiány*. Hiányról beszélünk akkor, ha a bérlakás potenciális bérlője, illetve a saját tulajdonú lakás potenciális vevője kész az érvényes árat megfizetni, de ezen az érvényes áron – kínálat híján – nem jön létre a tranzakció. Túlkereslet van lakás iránt. Az ellenkező előjelű jelenség: a bérlakás tulajdonosa felkínálja a bérleti jogot a potenciális bérlőnek, illetve a lakástulajdonos a lakás tulajdonjogát a potenciális vevőnek, de az utóbbinak nincs elég pénze a kívánt lakbér, illetve lakásár megfizetésére. A jelenlegi és a várható jövőbeli jövedelme mellett ezt nem engedheti meg magának; nem fordíthat ennyi pénzt lakásra.⁸ A köznyelv ezt így nevezi: a potenciális vevő *pénzhiány* miatt nem jut lakáshoz. Ilyenkor túlkínálat mutatkozik lakásokból.

Visszatérve a lakáshiányhoz, természetesen a lakásszektor állapotának jellemzéséhez részletesebben kell leírni a lakáshiány jellegét. A köznyelv akkor beszél külön minősítő jelző nélkül lakáshiányról (vagy esetleg „általános lakáshiányról”), ha a lakásszektorban mutatkozó hiányjelenségek gyakoriak, intenzívek és krónikusak. Adott földrajzi területen vagy meghatározott lakástípusból részleges hiány mutatkozhat olyankor is, amikor a lakásszektorra nem jellemző az általános, intenzív és krónikus hiány.

Ez átvezet a következő jelenség tárgyalásához: a *lakásválaszték* szélességének problémáihoz. Még olyan gazdaságban is, amelyben túlkínálat van mind bérlakásokból, mind saját tulajdonú lakásokból, esetleg szegényes a választék. A lakás egyike a leginkább differenciált jószágoknak; minőségét igen nagyszámú tulajdonság együttese alkotja. A gazdaság (és ezen belül a lakásszektor) fejlettségének, valamint a koordinációs mechanizmus kifinomultságának és adaptivitásának függvényében nő a választék. Még ha egy árucsoport egészére a túlkínálat jellemző is, a vevő igényeinek kielégítése függ attól, hogy mennyire „vastag” vagy „vékony” a piac, s mennyire hatékony az a piac, amely a tranzakciókat lebonyolítja.

⁸ Angolul ezt a problémát *affordability*nek nevezik. A kifejezésnek szó szerinti magyar megfelelője nincsen (*to afford* = megengedheti magának, vagy: képes ráfordítani a szükséges összeget).

Végül meg kell különböztetni az előbbieken tárgyaltaktól a tényleges *lakáshelyzetet*, a *lakásfogyasztást*. Akár a lakás kínálata, akár a bérlő vagy vevő pénztárcája volt is a rövidebb oldal, azaz az effektív korlát, végül is kialakulnak a valóságos bérleti, illetve adásvételi ügyletek. A lakásszektorban egy adott időpontban meghatározott lakásállomány áll rendelkezésre, amely így vagy úgy allokálódik. Szegényebb, elmaradottabb országokban a lakások számottevő része szűk és gyenge minőségű. Sokan lakásinségben élnek. Ez a lesújtó jelenség bekövetkezhet akkor is, ha a piacon túlkereslet, tehát lakáshiány van; de akkor is, ha a piacon túlkínálat van, és a háztartásoknak nincs elég pénzük az óhajtott lakáskörülmények megteremtéséhez.

A klasszikus szocialista gazdaságban mindenütt súlyos, krónikus lakáshiány alakult ki. Magyarországon is ez volt a helyzet, de később, az 1968-as reformot követő évtizedekben a lakáshiány fokozatosan enyhült.⁹ Jelenleg is még egymás mellett él kétféle jelenség. A bürokratikus előírt és a piaci lakbérnél jóval alacsonyabb szinten megállapított lakbérért bérelhető állami lakások iránt továbbra is túlkereslet mutatkozik. E szegmens részaránya azonban egyre kisebb; jelenleg az országos lakásállománynak kb. egyötöde tartozik ide. (A városokban, elsősorban Budapesten magasabb az arány.) Még ebben a szegmensben is enyhíti a hiányt a „szürkepiac”: az eddigi bérlő megfelelő ellenérték fejében átjuttatja a bérleti jogot az új bérlőnek. Ugyanakkor a lakások többsége már magántulajdonban van. Az utóbbi évek egyik legfontosabb változása a lakáspiac egyes nyomasztó bürokratikus kötöttségeinek megszüntetése. Például feloldották az „egy család egy lakás” elvét érvényesítő adminisztratív korlátozást; felszabadították a magántulajdonban lévő lakások bérét és az albérleti díjakat.

Magyarországon ma már minden lakástípusból van bürokratikus kötöttségek nélkül, szabadon igénybe vehető kínálat, de a választék kicsi, azaz a lakáspiac eléggé „szűk”. Ennyiben tehát a lakásszektor, egészét tekintve, nem hiánygazdasági jellegű többé. Akinek van pénze, az bérelhet, illetve vehet lakást. Ez a kijelentés – a fenti definíciók szerint – összefér azzal a megállapítással, hogy a lakosság széles csoportjainak lakáshelyzete kedvezőtlen, sőt egyes rétegek lakásnyomorban élnek.

Összefoglalás

A magyar gazdaság nem nevezhető többé hiánygazdaságnak. Szinte minden szférájában vannak ugyan szórványos hiányjelenségek, de ugyanez elmondható érett piacgazdaságokról is. Vannak egyes jól körülhatárolható nem piaci, nem üzleti alapon működtetett szektorai (például az egészségügy), amelyekben intenzív és krónikus hiányjelenségek mutatkoznak; de éppen ugyanezekben a szektorokban hasonló a helyzet sok érett piacgazdaságban is. A gazdaság egészét tekintve azonban elmondható, hogy *ebben a tekintetben* eljutottunk a piacgazdaságokat jellemző állapotba.

A magyar fejlődés sajátossága, hogy a hiányjelenségek szűkebb térré szorulása, majd a hiánygazdaság felszámolása igen hosszú időszakra húzódott szét és fokozatosan ment végbe.¹⁰ A folyamat a nyolcvanas évek végén, de különösen a politikai fordulat után gyorsult fel.

Okozati elemzés

Sokan egyetlen tényezőre vezetnek vissza a hiánygazdaság felszámolását, például csak az árak felszabadítására vagy csak a megszorító monetáris politikára. Gyakran találkozunk olyan magyarázattal, amely a kereslet–kínálat–árak jól ismert összefüggéseiből próbálja levezetni a hiánygazdaság jelenségeit. E tanulmány ennél sokrétűbb

⁹ Lásd *Dániel* [1989] és *Buckley–Dániel–Thalwitz* [1993] tanulmányait.

¹⁰ Ebben a tekintetben a kínai átalakulás menete hasonlít a magyaréhoz.

magyarázatot fejt ki. A szűken vett közgazdasági tényezők mellett nagy jelentőséget tulajdonít a politikai és institutionális változások hatásának. Nem próbálja egyoldalúan csak makro- vagy csak mikro-gazdasági tényezőkkel magyarázni a hiánygazdaság megszűnését, hanem mindkét megközelítést alkalmazza.

Privatizálás, decentralizálás és deregulálás

Itt az institutionális változások egy széles osztályát tekintjük át.¹¹

1. *A szabad belépés kiszélesedése; új magánvállalatok keletkezése.* A klasszikus szocializmusban nincsen szabad vállalkozás. Szinte kizárólag a pártállam által alapított nagy termelési egységek, állami vállalatok és kváziállami termelőszövetkezetek működnek. Minden egyes új vállalat keletkezése nehézkes és hosszadalmas bürokratikus döntési folyamat végeredménye. Az a körülmény, hogy valamilyen termékből vagy szolgáltatásból hiány van, nem indukálja új vállalat keletkezését.

Ezzel szemben a kapitalista piacgazdaságot alapjában véve a szabad belépés jellemzi.¹² A hiány erőteljesen ösztönöz arra, hogy pótlására új vállalkozás lépjen be, hiszen itt különleges profitlehetőségek kínálkoznak. Még ha a már működő vállalatok érzéketlenül elmennének is a hiányjelzések mellett, az új vállalkozások egymagukban is előbb-utóbb képesek lennének betömni a hézagokat.

A magyar gazdaságban fokozatosan szélesedett a belépés lehetősége, és ennek nyomán mind több vállalat alakult. Az 1988. évi 40 468-ról 1994 januárjára 186 572-re emelkedett a gazdasági szervezetek száma.¹³ Ezek túlnyomó része új magánvállalat. Nyomon követhető, hogy a belépések számottevő részben azokon a területeken mentek végbe, ahol korábban hiány mutatkozott.

2. *Importliberalizáció.* A klasszikus szocializmusban szigorú adminisztratív korlátok szabnak az importnak határt. Ha valamilyen termékből hiány mutatkozik, ez nem készlet automatikusan importra a bürokrácia döntéshozóit. Ha úgy tartják helyesnek, importtal szüntetik meg a hiányt, de ettől el is zárkozhatnak. Kényszerhelyettesítésre szorítják a vevőt, vagy ha ez nem valósul meg, akkor egyszerűen tudomásul veszik a hiány fennmaradását.

A kifejlett piacgazdaságban rendszerint nincsenek olyan importkorlátozások, amelyek hiányt idéznének elő a hazai ellátásban.¹⁴ A túlkereslet importra ösztönöz, hiszen itt a szokványosnál magasabb profit ígérkezik. A *tradable* (külkereskedelmileg forgalmazható) javak és szolgáltatások körében a liberalizált import jóformán egymagában is képes számos hiányt megszüntetni, még akkor is, ha a hazai termelés nem tudja, vagy nem akarja kielégíteni a túlkeresletet.

¹¹ A szocialista gazdaság reformja, majd a poszt-szocialista transzformáció számos egyéb, a hiánygazdaság felszámolásához ugyancsak hozzájáruló institutionális változást hozott; ezekről a tanulmány későbbi helyein lesz majd szó.

¹² Itt most eltekintek attól, hogy egyes szegmensekben adminisztratív korlátozások vannak, vagy a már ott működő nagy erejű vállalatok nehezítik az újonnan jövő vállalkozó belépését.

¹³ Az adatok a jogi személyiségű gazdasági szervezeteket és a jogi személyiség nélküli gazdasági társaságokat és szervezeteket foglalják magukban. (*Központi Statisztikai Hivatal* [1992] 57. o., [1994] 94. o.).

¹⁴ Számos fejlett piacgazdaság külkereskedelem-politikai megfontolások alapján alkalmaz behozatali kvótákat. Rendszerint protekcionista megfontolásoktól vezérelve olyan termékekre írják elő azokat, amelyekből a hazai termelés is képes kielégíteni a piacot. Ilyen körülmények között az importkorlátozás nem generál hiányt.

Magyarországon az elmúlt egy-másfél évtizedben fokozatosan, több lépésben került sor az import liberalizálására, az import napjainkban már szinte teljesen mentes az adminisztratív kötöttségektől.¹⁵ (Lásd az 5. táblázatot.)

5. táblázat

A liberalizált importtermékek részaránya Magyarországon

Szektorok	Liberalizált importtermékek részaránya a forgalomban (százalék)		Liberalizált importtermékek aránya az 1988. évi értékesítés százalékában		
	1989	1990	1991	1992	1993
Bányászat	0	4	51,6	98,8	98,8
Villamosenergia-ipar	–	–	100,0	100,0	100,0
Kohászat	0	67	92,7	99,6	99,6
Gépipar	86	89	98,0	99,7	99,7
Építőanyag-ipar	31	28	100,0	100,0	100,0
Vegyipar	2	73	85,9	89,2	89,2
Könnyűipar	6	45	54,4	69,2	69,3
Egyéb ipar	0	43	–	–	–
Élelmiszeripar	60	60	10,9	10,9	10,9
<i>Ipar</i>	<i>43</i>	<i>71</i>	<i>71,6</i>	<i>77,4</i>	<i>77,5</i>
Mezőgazdaság	24	36	–	–	–
Erdőgazdálkodás	0	100	–	–	–
<i>Import összesen</i>	<i>42</i>	<i>69</i>	<i>–</i>	<i>–</i>	<i>–</i>

Megjegyzés: Az 1990-es adat az adott év I-X. hónapjára vonatkozik. Az 1989–1990-es és az 1991–1993-as időszakokra vonatkozó adatok közvetlenül nem hasonlíthatók össze egymással.

Forrás: 1989 és 1990: Gács [1991a] 9. o., 1991–1993: Macskási Zsolt összeállítása a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma adatai alapján.

Az import hiánypótló szerepét megkönnyíti az 1. pontban említett változás, azaz a szabad belépés kiszélesítése. Nagy számban keletkeznek új külkereskedelmi magánvállalkozások. Korábban néhány tucat nagy állami külkereskedelmi vállalat jóformán monopolizálta egy-egy termékcsoport teljes importját. Most a helyükön vagy mellettük, velük versenyezve ezrével keletkeztek új, kisebb-nagyobb külkereskedelmi vállalkozások, amelyek igyekeznek gyorsan lecsapni minden olyan hazai piacra, amelyet a hazai termelés kielégítetlenül hagy.

3. *Az utasításos rendszer felszámolása.* A klasszikus szocializmus állami és kváziállami vállalatai számára részletekbe menő, kötelező érvényű outputfeladatokat és inputkereteket írnak elő. Ennek az utasításos rendszernek a körülményessége, merevsége és a tervutasítások kidolgozóinak érzéketlensége a felhasználók-fogyasztók igényei iránt hozzájárul az alkalmazkodási folyamatok nagymérvű surlódásaihoz, a gazdaság alkalmazkodóképességének gyengeségéhez s ezzel együtt a hiányok keletkezéséhez.

Magyarországon már az 1968. évi reform nyomán megszűnt az utasításos rendszer. Megnőtt az állami vállalatok önállósága. Igaz, továbbra is sokféle bürokratikus beavatkozás korlátozta autonómiájukat, de azért tevékenységük a korábbihoz képest rugalmasabbá vált. Ez is szerepet játszott abban, hogy a reformszocialista gazdaságban kevésbé voltak gyakoriak és intenzívek a hiányjelenségek, mint a reform előtt.

4. *A vállalati költségvetési korlát megkeményedése.* A klasszikus szocializmusban az állami és kváziállami vállalatok költségvetési korlátja puha. Túlélésüket tartós veszteség esetén is biztosítja az állam. Ez ahhoz vezet, hogy ár- és költségérzékenység-

¹⁵ Az importliberalizálás történetéről és a posztoszocialista átmenet alatti kiteljesedéséről lásd Gács [1991b], [1994].

gük gyenge; nem reagálnak erőteljesen a relatív árak jelzéseire; nem tesznek nagy erőfeszítést a költségek csökkentésére. Az ár- és költségérzékenységnek ez a tompasága megmutatkozik mind a kínálati, mind a keresleti oldalon, gyengítvén a vállalat alkalmazkodóképességét.

Az érett kapitalista piacgazdaságban a vállalatok költségvetési korlátja kemény. A vállalatok profitot maximalizálnak. A tartósan veszteséges vagy súlyosan fizetéképtelen vállalatok tönkremennek. A vállalati magatartás nem épülhet arra a várakozásra, hogy az állam majd kihúzza a vállalatot a bajból, mert ez csak kivételesen fordul elő. Ezért a vállalat erősen ár- és költségérzékeny; igyekszik reagálni mind a kínálat, mind a kereslet oldalán a relatív árak változására. Nagy erővel törekszik a költségek csökkentésére. Ez, az érett piacgazdaság körülményei között, nemcsak a magánvállalatra, hanem az állami vállalatra is érvényes, feltéve, hogy az állami szektor eléggé szűk, és az állam nem rendezkedett be vállalatai paternalista oltalmazására.

Magyarországon a gazdaság egészét tekintve fokozatosan ment végbe a költségvetési korlát megkeményedése (lásd *Kornai* [1993b]). Ennek a folyamatnak több összetevője volt:

– A magánszektor részaránya fokozatosan nőtt, és nő továbbra is, részben állami vállalatok privatizálásának, részben új magánvállalatok keletkezésének eredményeképp. A magánvállalatnak születésétől kezdve kemény a költségvetési korlátja; nagy többségük nem számíthat állami pénzügyi megsegítésre.

– Azok a vállalatok, amelyek állami tulajdonban voltak és maradtak, fokozatosan tanulják meg, hogy a túlélés nem garantált. A tanulási folyamat időnként felgyorsult. Az 1990. évi politikai fordulat önmagában is figyelmeztetően hatott: az állami szektor privilegizált helyzete véget fog érni. Az új posztoszocialista politikai hatalom világossá tette, hogy a jövő a magánszektoré; a privatizálás kilátása eleve megkérdőjelezte a múltban garantált automatikus túlélést. Ehhez adódott hozzá előbb szórványosan, majd szaporodó számban a csődök és felszámolások élménye. Végül a csődtörvény és a nyomában levonuló csődhullám tette egyértelművé: a puha költségvetési korlát korszakának vége. Noha a folyamat még korántsem fejeződött be, és újra és újra visszatérnek a puha költségvetési korlát tünetei, a túlélés automatikus garantálásában való bizakodás elpárolgott. Ennek megfelelően nőtt mind az átmenetileg, mind pedig a tartósan állami tulajdonban maradt vállalatok ár- és költségérzékenysége.

5. *Az árak felszabadítása; az ártámogatások leépítése.* A klasszikus szocializmusban az árakat, csekély kivétellel, központilag szabják meg és hosszú időre rögzítik. A termelési javak allokációjában a tervutasítások játsszák a fő szerepet; az árak hatása gyenge, az imént említett körülmény, a költségvetési korlát puhasága következtében. A kemény költségvetési korláttal rendelkező háztartás keresletére azonban természetesen a szokásos módon hatnak az árak. Mivel a fogyasztási javak és szolgáltatások számottevő részének irreálisan alacsony az ára, amit a költségvetés által juttatott ártámogatások tesznek lehetővé, túlkereslet lép fel velük szemben.

Magyarországon már az 1968-as reformmal megkezdődött az árak fokozatos felszabadításának folyamata. Ez a nyolcvanas évek végén és különösen a kilencvenes években, a politikai fordulat után felgyorsult. (Lásd a 6. és 7. táblázatot). A folyamat még nem fejeződött be teljesen. Nemcsak ott maradt meg az állami ármeghatározás, ahol ez még az állami beavatkozást a legszűkebb térre szorító gazdaságokban is szokásos (például természetes monopólium esetén), hanem egyéb szférákban is.¹⁶ Mindazonáltal elmondható: Magyarországon az árrendszer liberalizálásának foka elég közel jutott számos érett európai piacgazdasághoz.

¹⁶ Időnként olyan lépéseket tett a kormányzat, feltehetően politikai népszerűségének növelése érdekében, amelyek szöges ellentétben állnak az árliberalizálás általános tendenciájával. Ilyen volt az állami bérlakásokra 1993-ban előírt lakbérstop, amely konzerválja a fontos szektor hiányjelenségeit és súlyos finanszírozási gondjait.

A piaci árak részarányának változása a termelőszférában

Ágazat	A piaci árak részaránya (belföldi értékesítés = 100)								
	1968	1975	1980	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Bányászat	21	25	30	20	25	25	50	75	75
Villamosenergia-ipar	5	7	7	10	10	10	10	10	10
Kohászat	2	31	96	96	96	96	100	100	100
Gépipar	61	86	100	100	100	100	100	100	100
Építőanyag-ipar	57	75	80	84	100	100	100	100	100
Vegyipar	43	49	60	55	56	60	90	100	100
Könyűipar	88	91	94	98	100	100	100	100	100
Élelmiszeripar	78	87	93	92	97	97	100	100	100
<i>Ipar összesen</i>	<i>58</i>	<i>71</i>	<i>81</i>	–	–	–	–	–	–
Építőipar	45	13	13	35	100	100	100	100	100
Mezőgazdaság (felvásárlás)	16	37	37	40	50	82	85	100	100
Szállítás, hírközlés	0	10	10	25	35	60	60	60	60
Vízgazdálkodás	0	10	10	15	25	25	25	25	25
Kereskedelem (árrés)	0	65	100	97	97	95	98	98	98
<i>Anyagi ágak összesen</i>	–	<i>57</i>	<i>67</i>	<i>68</i>	<i>78</i>	<i>83</i>	<i>80</i>	<i>90</i>	<i>90</i>

Forrás: 1968–1990: Lukács Mónika összeállítása, Pappné Ritter Jolán és Bodócsi András adatai alapján. 1991–1993: Szabó Bakos Eszter összeállítása, a Pénzügyminisztérium szabályozói főosztályának szakértői becslése alapján.

A piaci árak részarányának változása a fogyasztói árak területén

Fogyasztási cikkek	A piaci árak részaránya (belföldi értékesítés = 100)							
	1968	1978	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Élelmiszerek	13	22	36	73	91	94	100	100
Élvezeti cikkek	0	0	29	100	100	100	100	100
Ruházati cikkek, lakástextíliák	25	89	97	100	100	100	100	100
Vas-műszaki cikkek	13	85	86	100	100	100	100	100
Bútor	0	0	97	100	100	100	100	100
Járművek	0	0	22	24	100	100	100	100
Háztartási vegyi cikkek	0	0	69	91	100	100	100	100
Kultúrcikkek	0	0	86	91	99	100	100	100
Ásványolajipari termékek	0	0	0	0	4	100	100	100
Építőanyagok, faárúk	9	0	70	100	100	100	100	100
Tüzelőanyagok	0	0	2	5	2	34	100	100
Gyógyászati cikkek	0	0	5	9	100	100	100	100
Egyéb vegyesipari cikkek	0	0	91	100	100	100	100	100
<i>Kiskereskedelem összesen</i>	<i>17</i>	<i>50</i>	–	<i>80</i>	<i>84</i>	<i>90</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Villamos energia, távfűtés, egyéb háztartási energiaszolgáltatás	0	0	0	0	0	11	40	40
Vízdíj	0	0	0	0	0	0	0	0
Lakbér, lakásberuházás*	0	0	80	82	82	82	–	–
Szabadpiaci forgalom	0	100	100	100	100	100	100	100
Egyéb szolgáltatás	0	0	–	–	–	79	75	75
<i>Lakossági vásárlás összesen</i>	<i>21</i>	<i>45</i>	<i>57</i>	<i>80</i>	<i>85</i>	<i>91</i>	<i>93</i>	<i>93</i>

Forrás: A táblázatot Lukács Mónika és Szabó Bakos Eszter állította össze Pappné Ritter Jolán, a Pénzügyminisztérium (szabályozói főosztály szakértői becslése) és a KSH adatai alapján.

* 1993-ban a lakások ára szabad, a lakberek pedig maximáltak.

Az ármeghatározás deregulálásával-liberalizálásával párhuzamosan folyik az ártámogatások fokozatos leépítése.¹⁷

Végeredményben napjaink relatív árrendszere nem áll távol egy igazi piaci árrendszertől.¹⁸

A termelés adaptivitásának fejlődése

Az előző alfejezetben felsorolt institutionális változások együttesen azt eredményezik, hogy a termelés rugalmasabban és gyorsabban, kisebb sűrűdással alkalmazkodik a mindenkori piaci helyzethez mind a kínálati, mind a keresleti oldalon. Szűkebb témánknál maradva, csak a túlkeresletről szöveg (a túlkínálat hatása fordított irányú). A túlkereslet olyan reakciókat vált ki, amelyek a túlkereslet kiküszöböléséhez vezetnek:

- árkalkulációt, nevezetesen az árak relatív emelkedését, és/vagy
- mennyiségi alkalmazkodást, azaz a kínálat növelését és a kereslet csökkenését.

Mennyiségi alkalmazkodásra készíthet vagy a túlkereslet közvetlen érzékelése, vagy az ár változása. Ez utóbbi azért tud hatni erőteljesebben, mert most már nemcsak a háztartás, hanem a vállalat is költség- és árérzékes. A mennyiségi alkalmazkodás egy része rövid távú, az adott kapacitásokon végrehajtható, más része hosszú távú, új kapacitás létesítését igényli. Ez, még ha a beruházási szándék fennállna is, időbe telik – addig átmenetileg az árkalkuláció és a rövid távú mennyiségi alkalmazkodás küszöböli ki a hiányt.

Az olvasó pontról pontra nyomon követheti, hogy az itt leírt, a piac elméletéből jól ismert alkalmazkodási folyamatok akkor és olyan széles körben válnak uralkodóvá, amikor és amilyen széles körben végbement az előző alfejezetben leírt első öt institutionális változás. Az ár- és mennyiségi alkalmazkodás gerjesztője a szabad belépés és import, a termelők felszabadítása a tervutasítás merevségeitől és a jövedelmezőség kényszere, valamint az árak szabad mozgása.

Az institutionális változások nyomán kialakul az a piaci helyzet, amelyet Adam Smith óta az *eladók versenyének* neveznek, (Smith [1959] 106. o.) kiszorítván a korábbi rezsimit, amelyet a *vevők versenyé* jellemezett. A tökéletes verseny walrasianus tiszta elmélete elhalványította, vértelenné tette a közgazdász szakma szemében a verseny fogalmát. Egy extrém tiszta piaci helyzetnek adta ezt a nevet, amelyben atomizált vevők és eladók folytatnak tranzakciókat; az árakat anonim folyamatok alakítják ki; a termékek tökéletesen szabványosítottak stb. A szocializmusból a kapitalizmusba átlépő emberek talán élesebben érzékelik: a korábbi helyzetben is és az újban is a gazdaság legtöbb területén igazi rivalizálás folyt, amelyben nem lehet mindenki elégedett: vannak nyertesek és vesztesek. Vagy az eladó van fölényben a vevővel szemben, vagy megfordítva, a vevő van fölényben az eladóval szemben. Az utóbbi

¹⁷ A fogyasztói árkiegészítésre fordított költségvetési kiadás 1986-ban a GDP 5,5 százalékát tette ki, 1993-ban 0,7 százalékát. (Muraközy [1993] 39. o.)

¹⁸ Az előző fejezet megemlítette, hogy egyes szektorokban (például az egészségügyben) nem szűntek meg a hiányjelenségek. Ez többek között azzal is összefügg, hogy ezekben a szektorokban nem mentek végbe a fentiekben leírt 1–5. institutionális változások.

Ezen a helyen csupán regisztrálok a helyzetet. Nem ennek a tanulmánynak a feladata állást foglalni abban, hogy milyen mértékben kívánatos e szektorok privatizálása, decentralizálása és deregulálása. Ezzel kapcsolatban együttesen kell mérlegelni több etikai, szociális és közgazdasági kritériumot. Annyit azonban igazol a magyar posztoszocialista átalakulás tapasztalata: az ebbe az irányba mutató institutionális változások nélkül a hiány ezekben a szektorokban még akkor is fennmarad, ha a gazdasági környezet egészében felszámolódik a hiánygazdaság.

helyzet alakul ki akkor, ha a piacon a *korlátozott verseny* (imperfect competition) valamelyik változata érvényesül.¹⁹ Minden modern piaci gazdaságban ez a legszélesebb körben uralkodó versenyforma. Ez a helyzet immár a mai Magyarországon is. Röviden összefoglalom a korlátozott verseny legfontosabb jellegzetességeit.

Az eladó²⁰ nem szabványos, hanem differenciált terméket kínál a vevőnek. Igaz, termékének vannak közeli helyettesítői (máskülönben monopolista lenne), de az ő kínálata mégis csak különbözik a többiekétől, minőségben, csomagolásban, a vevőhöz való földrajzi közelségben, a szállítás gyorsaságában, a fizetési feltételekben stb.

Tökéletes verseny esetén az eladó árelfogadó (price-taker); készen kapja az árat az anonim piaci folyamatok eredményeképpen. Ezzel szemben korlátozott versenyben az eladó ármeghatározó (price-maker). Az ár megszabásakor azonban figyelembe kell venni, hogy saját termékének ára hatással lesz a keresletre. Lefelé lejtő keresleti görbével áll szemben, tehát ahogyan emeli az árat, úgy csökken a kereslet terméke iránt.

Elméletileg és tapasztalatilag is igazolható, hogy a profit maximalizálására törekvő termelő a korlátozott verseny körülményei között olyan árat szab meg, amely magasabb a határköltségnél; a termelés volumene pedig kisebb annál a mennyiségnél, amelynél az egységre jutó költség minimális. A termelőnél többletkapacitás (excess capacity) keletkezik. Ezért az eladó kész arra, hogy többet termeljen ezen az általa megszabott áron, feltéve, hogy a vevők ezen az áron készek lennének többet vásárolni.²¹ Ezért, noha nem csökkenti az árat, de egyéb, nem ár jellegű eszközök igénybevételével is igyekszik elhódítani a vevőt a versenytársaitól.

Itt jutottunk el ahhoz a megállapításhoz, amely témám szempontjából lényegbevágó: a korlátozott verseny termelője versenyez a vevőért, igyekszik igényeit minél inkább megismerni²² és azokhoz alkalmazkodni, hirdetéssel felhívni a figyelmet az árujára, igyekszik új, jobb termékekkel új igényeket kelteni, és ezzel is a versenytársak fölé kerekedni. Ő küzd a vevő kegyeiért – azaz megfordult a világ ahhoz a hiánygazdasági helyzethez képest, amikor a vevő próbálta hízélgéssel vagy megvesztegetéssel megszerezni az eladó kegyeit.

A korlátozott verseny elmélete sokszor kiemeli – joggal – azt, ami ebben a versenyformában veszteségekhez vezet: a kapacitás kihasználatlanságát, a tékozló reklámköltségeket, a modellek és minták sűrű változtatgatását. Mi azonban, a szocializmusból jött vevők érzékeliük ennek előnyeit is: az eladót igen erős ösztönzés készíti arra, hogy erőfeszítésekkel elhódítsa a vevőt a riválisoktól.²³

Nemcsak a valóságos, de még a potenciális riválistól való fenyegetettség tudata, az új versenytárs belépésének lehetősége is kiválthatja az említett ösztönző hatásokat.

¹⁹ A korlátozott verseny elméletének úttörői *Chamberlin* [1962] és *Robinson* [1933]. A jelenkori irodalomból kiemelem *Dixit–Stiglitz* [1977], *Hart* [1984], *Krugman* [1979] és *Kuenne* [1967] műveit.

²⁰ Ezen a helyen, akárcsak a tanulmány több más részében is, az eladó nemcsak a kereskedőt jelenti, hanem a termékeit értékesítő termelőt is.

²¹ A disequilibriumelmélet terminológiájával ez így fejezhető ki: névleges (notional) túlkínálattal keletkezik. A termelő kész lenne az általa megszabott áron többet eladni, mint amennyit ténylegesen képes értékesíteni.

²² Itt utalni szeretnék Hayek közismert érvelésére: a piac nagy előnye a bürokratikus szabályozással szemben, hogy sokkal erősebb érdekeltséget teremt a szétforgácsolva heverő információ megszerzésére és hasznosítására.

²³ A korlátozott versenynek ezeket az erőfeszítésekre ösztönző tulajdonságait emeli ki *Scitovsky* [1985] és *Domar* [1989]. Lásd továbbá *Weitzman* [1989] tanulmányát, amely a jelenség modellezésére tett kísérletet.

Ezt a gondolatot dolgozza ki a „megfenyegethető”, „versenyre kihívható” piacok (contestable markets) elmélete (Baumol–Panzar–Willig [1982]).

A valóságos rivalizálás egy másik aspektusa jelenik meg Schumpeter versenyelméletében (Schumpeter [1976]). Az ő értelmezésében a folyamat fő szereplője a vállalkozó, aki újításaival igyekszik költségekben és minőségben előnyre szert tenni versenytársaival szemben.

Az idézett elméletek, amelyek az érett kapitalizmust tartják szem előtt, magától értetődően adottnak veszik a vállalatoknak, a termelő-eladóknak azt a magatartását, amely a vevő megnyerésére irányul. A posztzocialista átmenetben viszont éppen csak kifejlődően van ez a magatartás. Ez jól érzékelhető Magyarországon is, ahol terjedően van az „eladók versenye”, a rivalizálás követelte magatartás. Sok termelő-eladó azonban még nem értette meg az új helyzetet, és folytatja a hiánygazdaságban megszokott rutint. Előbb-utóbb azonban az új piaci helyzet kikényszeríti az eladó újfajta magatartását. Az adaptív viselkedés elsajátítása hosszabb időt igénylő tanulási folyamat.

Meg kell említenem egy, az adaptivitás javulásával ellentétes irányban ható jelenséget is. Az előző alfejezetben tárgyalt institutionális változások között szerepelt a költségvetési korlát megkeményedése is. Ez hosszú távon alkalmazkodásra nevel. Rövid távon azonban súrlódásokhoz vezet: esetleg olyan vállalat is tönkremegy, amelynek terméke nem pótolható azonnal, és ezért hiány keletkezik. Minél kevésbé hárulnak el az akadályok a szabad belépés és import elől, annál inkább megmutatkozik ez a probléma.

A kereslet „elszaladásának” kiküszöbölése

A termelés adaptivitásának gyengesége mellett a hiánygazdaság újratermelésének másik fő kiváltó oka a makrokereslet elszaladása a makro kínálatához képest. Ezt az állandóan újratermelő aránytalanságot is ki kell küszöbölni a hiánygazdaság végérvényes felszámolásához. Mind az előző, mind pedig ebben az alfejezetben tárgyalt változások külön-külön is *szükséges feltételei* a hiánygazdaság felszámolásának.

A kereslet elszaladásának nevezem azt a jelenséget, amikor a kínálat felhasználóinak valamely csoportja nem érzi magát korlátozva vásárlásaiban saját pénzügyi helyzete (vagyon, jövedelme és hitelképessége) által, hanem kész annyit beszerezni az általa kívánt erőforrásból, termékből vagy szolgáltatásból, amennyi megszerezhető, vagy amennyit számára adminisztratív úton engedélyeznek. A tényleges tranzakciót a fizikai kínálat, a termelő eladási szándéka vagy adminisztratív kvóta korlátozza, más szóval ezek valamelyike az effektív korlát, viszont a keresletet effektív módon nem korlátozza semmi.

Természetesen az elszaladó keresletnek is vannak felső határai; józan ésszel senki sem tart igényt „végtelen” mennyiségű vásárlásra. Ezeknek a felső korlátoknak azonban nincsen jelentőségük, szinte sohasem válnak effektív korlátokká; a lényeges az, hogy az elszaladó kereslet szinte mindig nagyobb, mint a kínálat.

A makrokeresletnek négy olyan komponense van, amely a klasszikus szocializmusban hajlamos elszaladásra, mégpedig azért, mert a rendszer immanens tulajdonságai készítik erre. A reform, majd a posztzocialista átalakulás kiküszöböli ezeket az elszaladásra készítő belső tulajdonságokat.

1. *A beruházási éhség megszűnése.* A klasszikus szocializmusban expanziós készítés hatja át a bürokratikus hierarchia minden szintjén a döntéshozókat, és ez kielégíthetetlen beruházási éhséget okoz. Mindig akadnak minisztériumok, ágazati és vállalati vezetők, akik örömet hajlandóak beruházni. A krónikus hiány következtében mindig lesz értékesítési piacuk; a puha költségvetési korlát pedig felmenti őket az alól, hogy törődjenek a beruházás révén létrejövő termelés jövőbeli jövedelmezőségével.

A reformszocializmus idején a beruházási éhség nem szűnt meg.²⁴ A beruházási keresletet időszakonként adminisztratív úton fogta vissza a gazdasági irányítás. A beruházási éhség igazából akkor számolódtott fel, amikor a fejezet elején áttekintett institutionális változások végbementek.

Az állami vállalat vezetőinek kielégíthetetlen beruházási éhsége nyomtalanul eltűnt, amikor a költségvetési korlát megkeményedett, és a termékek értékesítésének jövődjéi kilátásai bizonytalanná váltak. Ugyanebben az irányban hatottak a privatizálásra vonatkozó várakozások is.

A magánvállalatban – természeténél fogva – sohasem mutatkozik kielégíthetetlen beruházási éhség. Mérlegelni kénytelen a beruházás várható kockázatát: vajon megtérülnek-e a jelenlegi költségek a későbbi bevételekben, és hoznak-e ezen felül nyereséget. Az átalakulás bizonytalanságai közepette, pozitív és egyes időszakokban igen magas reálkamatlábak mellett a magánszektor beruházási kereslete meglehetősen visszafogott.

A gazdaság egészét tekintve a rendszer immanens tulajdonságai által gerjesztett beruházási éhség tehát megszűnt; a makrokereslet beruházási komponense nem hajlamos többé az elszaladásra. Ez jól nyomon követhető a magyar gazdaságban, ahol a beruházások részaránya a GDP-ben, sőt abszolút volumene is nagymértékben visszaesett. (Kornai [1993c] 585–588. o.)

2. *Az exportpiacok megkeményedése.* A klasszikus szocialista rendszerben az exportálható termékek iránti kereslet több okból is hajlamos az elszaladásra.

A *puha devizás* relációban a partnerországok maguk is hiánygazdaságok, amelyekben túlkereslet mutatkozik számos termék iránt. Emiatt igénytelenek a minőség és a szállítási feltételek tekintetében, és szorgalmazzák, hogy minél többet importáljanak a náluk hiányzó termékekből. Ami a hazai exportmagatartást illeti: mind a külkereskedelmi, mind pedig a termelővállalat számára kényelmes az igénytelen keleti piac, és ezért ugyancsak szorgalmazzák ezt az exportot. Mindezekből következik, hogy igen sok termék esetében nem a partnerország kereslete, hanem a hazai fél kínálata alkotja az effektív korlátot.

A *kemény devizás* relációban természetesen effektív a partnerország keresleti korlátja. A kereslet azonban növelhető árengedményekkel, amelyeket a támogatások tesznek lehetővé. És mivel nagy a kemény devizáért vásárolható import iránti éhség, illetve a gazdaságirányítást erősen szorítja az adósságszolgálat, a „bármilyen áron, bármilyen költséggel exportálni” elv szerint próbál minél többet kihozni a hazai termelésből export céljaira.

Végeredményben tehát a klasszikus szocialista rendszer immanens tulajdonságai olyan magatartást alakítanak ki, amelyek az exportálható termékek iránti keresletet is hajlamossá teszik az elszaladásra.

Magyarország átorientálódása a kemény devizás piacok felé már jóval az 1990-es politikai fordulat és a KGST 1991-es összeomlása előtt megkezdődött. Akkor azonban még növelhető volt a kemény devizáért folytatott export a támogatások gátlástalan osztogatása révén is. Emellett akkor még, legalábbis végső menedékként, ott volt a KGST-piac is.²⁵ Ennyiben tehát nem volt konzisztensen effektív a keresleti korlát, és még nem számolódtott fel teljes egészében az exportkereslet elszaladására való hajlam.

A változás ebben a tekintetben a nyolcvanas évek végén és főként az 1990-es politikai fordulat, valamint a KGST összeomlása után teljesebben ki. Attól kezdve

²⁴ Lackó Mária cikke igazolta a krónikus beruházási túlkeresletet (Lackó [1989]).

²⁵ A felső gazdasági vezetés időszakonként adminisztratív úton korlátozta a Szovjetunióba, illetve más szocialista országokba irányuló exportot, mert nem bízott abban, hogy megfelelő ellenértéket kapunk. Tette ezt az alsóbb szintű vezetők törekvéseivel szemben, akik örömmel folytatták volna ezt a kényelmes exportot.

gyorsult fel a költségvetési korlát megkeményedése, nőtt meg a jövedelmezőségi kényszer alatt működő magánvállalati export súlya, és csökkent az export szubvencionálása. Mindinkább lehetetlenné vált a „bármilyen áron, bármilyen költséggel exportálni” elvnek az érvényesítése. Egyértelművé lett, hogy az exportpiac vételi szándéka valóban effektív korlát. Sem Magyarország belső rendszerének immanens tulajdonságai, sem pedig a hiánygazdaságok közötti sajátos KGST-kapcsolat nem generálja többé az exporttermékek iránti kereslet elszaladására való hajlamot.²⁶

3. *Az állami kiadások korlátozása.* A klasszikus szocialista rendszerben a kormányzati kiadás, a makrokereslet harmadik nagy komponense is hajlamos az elszaladásra. Minden állami bürokrácia kész a túlköltekezésre; ez nem rendszerspecifikus. A klasszikus szocialista rendszer abban különbözik a parlamenti demokráciától, hogy nincsen beépített mechanizmus a túlköltekezési szándék megfékezésére. A kormány nem kényszerül nyilvános elszámolásra; nincsen parlamenti ellenzék, amely előzetesen bírálná a kormány kiadási terveit, és utólagosan ellenőrizné a költségvetés végrehajtását. A legfelsőbb irányítás a nyilvánosság kizárásával, saját belátása szerint állítja össze az állami költségvetést. Mivel a központi bank is ugyanennek az irányításnak van alávetve, bármekkora költségvetési hiány finanszírozható a központi bank által nyújtott kölcsönrel – azaz inflációs eszközökkel, a bankóprés működtetésével. Ennyiben az állam költségvetési korlátja is puha. A tényleges költségvetési deficitet rendszerint elrejtik a parlament elé kerülő dokumentumok. A parlament amúgy is automatikusan üti rá a törvényes jóváhagyás pecsétjét a pártállami vezetés által előterjesztett tervezetekre.

Ez a helyzet csupán a politikai fordulat után változott meg.²⁷ A bürokrácia költekezési hajlama természetesen megmaradt. Emiatt és egyéb okok következtében tartósan fennáll a veszélye annak, hogy az állami költségvetés deficitese legyen. (Mint ismeretes, ez be is következett.) Ez azonban a parlament, a számvevőszék, a sajtó, és végső soron a közvélemény, továbbá a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) szeme láttára történik. Az ellenőrzés fékezi a költekezési hajlamot. Ebben az értelemben már nem beszélhetünk arról, hogy nincs beépített mechanizmus a kormányzati kereslet fékezésére.

4. *A halmozási tendencia megszűnése.* A klasszikus szocializmusban a termelőket halmozási tendencia jellemzi. Mivel az inputellátás bizonytalan, az üzemenet folyamatossága érdekében minden vállalat igyekszik minél több anyagot, félkész terméket, alkatrészt felhalmozni. És mert a puha költségvetési korlát miatt amúgy sem érzékeny a költségekre, ezt nyugodtan megteheti.²⁸ Mindez a termelési javak iránti intermedier

²⁶ Nézetem szerint ez a változás sem tekinthető szokványos „külső sokknak”. A szocializmus összeomlása mélyreható belső institutionális változásokhoz vezetett külön-külön mindegyik posztoszocialista országban. *Ugyanez* az összeomlás vezetett, nemzetközi méretekben, ezen országok egymás közötti külkereskedelmi kapcsolatainak megrendüléséhez és a jövőbeli kapcsolatok jellegének radikális átalakulásához.

²⁷ Az első többpárti választást megelőző évben, 1989-ben Németh Miklós kormánya nyilvánosságra hozta, hogy a korábbi költségvetések (és a külföldi adósságállományról szóló bejelentések) hamisak voltak. A költségvetési hiány és az adósság nagyobb volt annál, mint amennyit korábban közöltek.

Ez az esemény mintegy előszele volt annak a változásnak, amely 1990-től valósult meg konzisztensebben. Érzékelhetővé vált: mostantól kezdve sokkal nehezebb elrejtetni az adófizető polgárok előtt az állam pénzügyeit.

²⁸ A költségvetési korlát puhasága, a hiány és a halmozási tendencia közötti összefüggést igazolja matematikai modellel *Goldfeld-Quandt* [1990a], [1990b].

keresletet, a makrokereslet egy további fontos komponensét, hajlamossá teszi az elszaladásra.

Ez a hajlam is megszűnik (lásd a 2. táblázatot), elsősorban a fejezet elején leírt institutionális változások hatására. Mivel sokféle tényező következtében fokozatosan felszámolódik a hiánygazdaság, ez tompítja a halmozásra való készletet is. (Lásd az 1. táblázatot.)

A szocialista gazdaságban az elszaladó kereslet 1., 2., 3. és 4. komponense együttvéve sajátos potenciális elkötetlen pénztömeget (*monetary overhang*) képez. Igaz, nincs a beruházó, az exportáló vállalat, a kormányzati kiadásról döntő hivatalnok, illetve az inputkészletet halmozó vállalat kezében a túlkereslet azonnali realizálására szolgáló likvid fizetési eszköz. De azért számít arra, hogy ha már a kínálat vagy az adminisztratív engedély lehetővé tette számára a tranzakciót, akkor valamiképpen meglesz rá a pénz is. Ez a potenciális fizetőképesség túlkeresleti nyomást gyakorol, és a visszaszorított inflációhoz hasonló hatásokat fejt ki. E potenciális elkötetlen pénztömeg felszívódik a korábbiakban leírt institutionális változások következtében.

Összefoglalva: az institutionális változások fokozatosan felszámolják azokat a mechanizmusokat, amelyek a politikai és gazdasági rendszer belső lényegi tulajdonságaitól indítva elszaladási tendenciát hívnak életre a makrokereslet egyes fő összetevőinél.²⁹

Ezen a helyen az institutionális változások halmazába már nem csak a fejezet elején áttekintett privatizálást, decentralizálást és deregulálást soroljuk be, hanem a jelen alfejezetben említett néhány további változást is: a KGST-országokkal folytatott külkereskedelem sajátos külkereskedelmi kapcsolatrendszerének megszüntetését, továbbá az állami költségvetés és az állami kiadások nyilvános – elsősorban parlamenti – ellenőrzését. Amikor tehát a tanulmány a továbbiakban institutionális változásokról szól, ezen a kibővített változások halmazát értendő.

A lakossági jövedelem és a fogyasztás szerepe

A makrokereslet legnagyobb összetevőjének, a lakossági fogyasztásnak a szerepe a hiánygazdaság feltételeinek újratermelésében lényegbevágóan eltér az imént tárgyalt másik négy komponensétől. A klasszikus szocializmusban nincsen olyan immanens mechanizmus, amely *szükségképpen* generálná a lakossági jövedelmek és ezzel együtt a fogyasztási cikkek iránti háztartási kereslet elszaladását. Ez az egyedüli olyan fő összetevője a makrokeresletnek, amelyet igen szigorúan és hatékonyan korlátoz a bürokrácia. Hatásos ösztönzők kényszerítik ki e korlátok betartását a hierarchia minden fokán.³⁰

A klasszikus szocializmust nem jellemzi *szükségképpen* a fogyasztási piacon visszaszorított infláció. Tartós lehet az az állapot, amelyben nem halmozódik fel egyre nagyobb mértékben a lakosság elkötetlen (mert elkölthetetlen) jövedelme, és nem képződik lakossági elkötetlen pénztömeg (*monetary overhang*).³¹ A tervezők igye-

²⁹ Ez a fokozatos változás nem monoton módon, s nem egyirányúan megy végbe. A szocialista rendszeren belül, még a politikai fordulat előtt végrehajtott reformok idején a kereslet elszaladásának egyes tendenciái nemhogy lefékeződnének, de még jobban megerősödnek. A makrokereslet effektív korlátok közé szorítása jóval konzisztensebben valósulhat meg a politikai fordulat után.

³⁰ Ha a makrokereslet öt fő komponense közül az előző alfejezetben tárgyalt négy hajlam az elszaladásra, akkor összegük, az aggregált kereslet is elszalad. Ez bekövetkezik még akkor is, ha az ötödik, a legnagyobb komponens, a fogyasztói kereslet jól meghatározott, a gazdasági vezetés által erőlyesen kézben tartott nagyság.

³¹ Az állami szektor termékei iránt mutatkozó túlkereslet okozta kényszermegettakarítást részben vagy egészben felszívhatja a második gazdaság és a fekete piac. Lásd Nuti [1986].

keznek összhangot tartani a lakosság kezébe jutó vásárlóerő, a fogyasztási cikkek kínálata és a rögzített fogyasztói árszínvonal között, a hiányjelenségek szokásos gyakorisága és intenzitása mellett.

Két ízben is kiemeltem a *szükségképpen* szót. Nem zárható ki ugyanis az eshetőség, hogy valamely klasszikus szocialista ország vezetése mégis kiengedi a kezéből a gyeplőt, és valóságos általános és tartós túlkereslet lép fel a lakossági fogyasztás területén is. Hiány okozta kényszermegettakarítás, elköltetlen pénztömeg halmozódik fel. Mivel a fogyasztói árszínvonalat többé-kevésbé rögzítik, ilyen esetben visszaszorított infláció lép fel.

Megváltozik a helyzet a reformszocialista gazdaságokban. Ezekben az országokban a visszaszorított és a nyílt infláció különféle kombinációi jutnak érvényre, a következő tényezők együttes hatására.

A nominálbérek színvonala emelkedik, esetleg jóval gyorsabban, mint a termelékenység. Ebbe az irányba hat a politikai liberalizáció, a munkások mozgalmainak követelései, valamint az erre az időszakra még mindig jellemző munkaerőhiány. A gyengülő pártállam kevésbé erélyesen tud és akar fellépni a bérnyomással szemben, mint ahogyan azt a korábbi represszívebb rezsim tette. Minél erősebbek a bérfelhajtó erők, annál nagyobb fogyasztási túlkereslet alakulhat ki.

A kormányzat vagy képes ellenállni az árak területén az inflációs nyomásnak, és akkor erősebben mutatkoznak a visszaszorított infláció jelenségei, vagy nem tud (sőt esetleg nem is akar) ellenállni annak, például mert feltett szándéka az árak liberalizálása. Ilyenkor mind a túlkereslet (keresleti oldalról), mind a támogatások megszüntetése (költségoldalról) felfelé mozgó árdinamikát hoz létre.³² A korábbi árstabilitás vagy a visszaszorított infláció helyébe nyílt infláció lép.

Lengyelországban egészen az 1990-es fordulatig a hiány, a visszaszorított és a nyílt infláció sajátos keveréke valósult meg, amelyen belül mind nagyobb mértékben elszabadult a nyílt infláció. Ennek vetettek véget az 1990. január 1-jei drasztikus stabilizációs intézkedések.

Magyarországon sokkal kevésbé szélsőséges folyamatok zajlottak le, sokkal hosszabb időszakra szétnyújtva, sokkal inkább fokozatosan. (Lásd a 8. táblázatot.) Már a nyolcvanas években, egészen 1987-ig számottevő, de még egy számjegyű az infláció; ettől kezdve gyorsul. A politikai fordulat, 1990 után még egy ideig tovább tart az infláció gyorsulása; 1991-ben éri el csúcspontját, 35 százalékos éves inflációs rátával. Azóta sikerült némileg lelassítani, és 1992–1993-ban 22-23 százalék körül mozgott az évi inflációs ráta.

Felhívom a figyelmet az előbbi fejtegetés állításai közötti logikai kapcsolatra. Nem azt állítottam, hogy az infláció megindulása, majd gyorsulása volt az ok, és a hiánygazdaság felszámolása a következmény. A hiánygazdaság nem szüntethető meg pusztán azzal, hogy a gazdaságot inflációs pályára állítják, miközben a gazdaság egyéb tulajdonságai nem változnak. Tanulmányom gondolatmenete ennél sokkal összetettebb magyarázatot kínál. Mind a hiánygazdaság felszámolása, mind az infláció *következmény*, mégpedig részben *azonos, közös okok* miatt kialakuló következmény. Ha azonban már megindult és gyorsul az infláció, akkor esetleg hatást gyakorol a hiányhelyzetre. Minél gyorsabb az infláció, annál inkább csökken a vásárló kezében lévő pénzkészlet vásárlóereje (real balance effect). Ha egyáltalán volt, akkor ezek után felszívódik az elköltetlen pénztömeg (monetary overhang).

Most már visszatérhetünk az előző alfejezet tárgyához, az elszaladó makrokereslethez. A hiány felszámolásának *szükséges feltétele*, hogy a lakosság jövedelme – benne

³² Ahol netán részleges túlkínálat mutatkozik, ott sem csökken az ár, amely köztudomásúan lefelé merev. Az áraknak ez az aszimmetrikus viselkedése még inkább felfelé nyomja az általános árszínvonalat.